

УДК 3.088.7:11.32(477)«085/13»

**ПРАЦЯ ЯК ЧИННИК ТВОРЕННЯ
ЛЮДИНИ ТА СУСПІЛЬСТВА У ОЦІНКАХ
ДАВНЬОРУСЬКИХ ЛЮБОМУДРІВ**
**LABOR AS A FACTOR OF CREATION OF HUMAN
AND SOCIETY IN VALUATION OF KYIVAN RUS'
PHILOSOPHERS**

Айвенко І. О.,

аспірантка кафедри філософії, соціології та релігієзнавства, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна),
e-mail: iraaivenko66@gmail.com

Aivenko I. O.,

postgraduate student of the Department of Philosophy, Sociology and Religious Studies, State Pedagogical University «Precarpathian National University named after. Vasyl Stefanyk» (Ivano-Frankivsk, Ukraine), e-mail: iraaivenko66@gmail.com

Досліджуються висловлені у творах мислителів Київської Русі міркування щодо сутності людської праці, її цінності як виховного та організуючого чинника особистого та суспільного життя. Аналізуються сформульовані філософами етичні норми діяльності, завдяки яким особа стає ефективним суб'єктом індивідуального та колективного буття.

Ключові слова: любовмудріє, праця, соборний образ, цінність, працездатність, майстерність, норма.

The expressed reasonings at the philosophical writings of Kyivan Rus' philosophers about nature of human labor, its value as educational and organizing factor of private and public life are investigated. The ethical norms of activity, which are formulated by philosophers, all of which individual became an effective subject of private and collective being are analyzed.

Keywords: love-of-wisdom [liubomudrie], labor, unity perception, value, efficiency, proficiency, norm.

Постановка проблеми. Сучасна тенденція розглядати працю як переважно чинник оволодіння необхідними матеріальними благами, і умову «виживання» людини, нерідко зводить її розуміння до усталеного алгоритму, який потрібно відтворювати у повсякденному житті. При цьому людська праця позбавляється аксіологічних якостей, що руйнує її потенціал як фактору розкриття особистого самозростання. Як наслідок, людині стає важко віднайти внутрішню гармонію, реалізувати своє професійне покликання, відчутти значущість власної місії у суспільному бутті. Тому для українського суспільства особливо актуальною є тема теоретичного обґрунтування шляхів перетворення праці на важливий інструмент, який не тільки накопичуватиме матеріальні продукти, але й виступатиме джерелом соціалізації особи, її умови особистісної самореалізації. Для цього необхідно розглянути працю не тільки в економічному чи управлінському аспектах, але й з позиції широкого філософського, у контексті розгляду її онтологічної та аксіологічної природи, культурної та людинотворчої функції.

Цікаві думки щодо сутності та призначення людської праці можна виявляти у вітчизняній філософській думці, яка виражає притаманний українському способу мислення погляд щодо ролі праці у житті людини та суспільства, і

традиційно відводила їй поважне місце. Зокрема, оригінальне трактування людської праці окреслено у філософських джерелах Київської Русі, які, залишаючись, антропологічно та соціально спрямованими, оцінювали людську діяльність у особистісному вимірі, містили корисні рекомендації щодо її організації, з метою вдосконалення індивідуального та суспільного.

Метою статті є розкрити розуміння праці як чинника творення людини та суспільства у творах давньоруських любовмудрів. Для цього слід підтвердити практичну спрямованість текстів давньоруських мислителів, окреслити погляди останніх на сутність та призначення праці, створені результати діяльності людини. Також доречно проаналізувати погляди філософів Київської Русі на діяльність князя як основного суб'єкта управління, та виокремлені ними норми діяльності управління, що спрямовані на збереження належних умов функціонування держави.

Аналіз досліджень. Письмові пам'ятки філософів у добу Київської Русі вітчизняні дослідники вважали важливим етапом становлення філософії в Україні. При цьому, як наголошують С. М. Возняк, М. Ю. Голянич і Ю. М. Москаленко, хоч давньоруськими мислителями не створено цілісних філософських систем, однак ними висловлено оригінальні, самостійно оброблені думки та ідеї державного, громадянського та духовного життя [1, с. 8]. Науковці підкреслюють антропологічно-християнську та соціально-політичну спрямованість філософської думки давньоруських любовмудрів. В. С. Горський акцентує увагу на тому, що характерною особливістю культури Київської Русі є звернення до злободенних питань тогочасного суспільно-політичного життя [4, с. 17]. В текстах мислителів Київської Русі антропологічна проблематика пов'язується з усвідомленням сутності людини як носія духовно-моральних та суспільних якостей [5, с. 21]. Подібну думку відстоюють також інші дослідники. Зокрема, Ю. О. Федів і Н. Г. Мозгова наголошують, що поставивши в центрі філософських проблем людину, мислителі Київської Русі прагнули навчити особу як наблизитися до ідеалу, розкрити зміст її життя та покликання [16, с. 19]. Людянимірність давньоруської філософської думки привертала увагу дослідників у різних відношеннях: В. Д. Литвинов, В. С. Горський окреслили вчення «про самовладдя людини»; В. М. Нічик, Т. В. Целік, Д. С. Ліхачов обґрунтували поняття «внутрішньої людини»; І. О. Одохівська, С. А. Ураков, В. Ф. Пустарнаков, Р. Наконечний, В. Москалець, О. Г. Гудзенко-Александрук В. А. Личковах Л. І. Наточій осмислювали релігійно-ціннісну проблематику людського існування у добу Київської Русі, Н. Ф. Пікулик; Н. Наумова, О. Сліпушко, С. А. Лук'янов, С. С. Аверинцев, О. Александров, П. Білоус, Г. К. Вагнер, С. Гординський ілюстрували становище людини в давньоруській літературі; О. Б. Киричок, С. В. Бондар, А. К. Бичко, Я. С. Стратий, С. Беспалов, Т. Зінкевич, Д. С. Ліхачов, А. Медвідь, І. А. Купцова, Ю. І. Шишиморова,

А. Ф. Замалеєв, І. Огородник цікавилися думками давньоруських любомудрів стосовно соціально-політичних тем.

Однак дослідники філософської спадщини Київської Русі спеціально не аналізували питання людської праці у творчості любомудрів. На нашу думку, реконструкція текстів доби дозволяє з'ясувати специфіку бачення філософами людської праці як процесу, спрямованого на внутрішнє вдосконалення особи, котра прагне максимально проявити себе у суспільному бутті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Мислителі Київської Русі цікавилися перш за все питаннями етики та соціальної філософії. Однак, на переконання В. С. Горського, йдеться не лише про етичний та соціальний характер філософських питань, що розроблялися у культурі Київської Русі, а про специфічне ставлення до соціально-культурної ситуації тогочасного суспільства крізь призму філософських рефлексій [5, с. 42–43]. Характерною рисою філософської думки Київської Русі є «софійне» розуміння філософського знання, як особистісно-плюралістичного знання [16, с. 17]. Однак, мудрість, – це не лише знання істини, але й «життя в істині», це не лише слово, а й діло [5, с. 31]. Тому в давньоруських текстах бачимо спробу осмислювати тогочасні реалії через практичний аспект, прагнення втілювати ідеали бажаного у земному житті з позиції мудрості.

Поєднання істинних знань та діяльності, яке зустрічаємо в давньоруських текстах, свідчить про спробу їх авторів продемонструвати цінність знань людини, її практичного життя: «Ні знань без єства та праці втілити неможливо, ані єство не вдосконалюється без навчання та праці, ані праця не укріплюється, яка не заснована на єстві та навчанні», – читаємо у збірці висловлювань «Бджола» [15, с. 56]. Особливо важливими вважаються ті знання, які спрямовують вчинки людей на благо інших, оскільки мислителі наголошують, що недостатньо лише розмірковувати, потрібно діяти та відповідати за власну поведінку. Так, у «Слові про Закон і Благодать», митрополит Іларіон проголошує діяльність Володимира Великого мудрою та зразковою для інших, адже князь «не говорить, а діє, вивершує незавершене» [9, с. 21]. Не випадково філософів у давньоруську добу називали «любомудрами» – людьми, що не лише володіють теоретичними знаннями, а застосовують їх у реальних справах, використовуючи власну мудрість для ефективного керівництва особистим життям. Літописець прославляє князя за те, що Володимир «землю зорав і спушив», «засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаємо, отримуючи вчення книжне» [14, с. 20]. Людські дії, на переконання давньоруських любомудрів, допоможуть зрозуміти, якою є людина, адже «завдяки знанню про чинсь діяльність, того, хто діє, можемо називати особистістю» [7, с. 147].

Д. С. Ліхачов наголошує на тому, що давньоруські мислителі через писемні пам'ятки прагнули практично реалізувати ідеали правди, справедливості та незалежності Київської Русі [11, с. 9–10]. Одним із таких практичних жанрів є жанр повчання, який відобразив намір передати набутий

досвід та майстерність майбутнім поколінням, надати рекомендації та поради щодо якісної людської діяльності. Так, на думку А. Медвідь, у «Повчанні» Володимира Мономаха, «з висоти набутого досвіду мудрий Мономах дає поради князям, як краще урядувати, закликає їх не лінуватися і не передовіряти справи воеводам, завжди жити правдою й миром» [12, с. 282]. Практичне спрямування давньоруської писемності вбачаємо і у збірці висловлювань «Бджола», яка містить напучення морально-повчального змісту, життєві принципи, підсумки певних узагальнень чи низки спостережень над виявами духовного життя людини, відповіді на питання, як жити у світі [10, с. 26]. Об'єднує зазначені твори давньоруської літератури акцент на релігійно-етичних цінностях людини, підкреслення необхідності розумної, виваженої та моральної праці, яка забезпечить благополуччя у індивідуальному та суспільному житті.

Ідея цінності практично зорієнтованої праці, заклики до майстерної діяльності наповнюють давньоруський фольклор. Зокрема, головною ідеєю билини «Вольга і Микула Селянинович» [2, с. 84–89], є демонстрація значущості важкої селянської праці, а також прославлення селянина, для якого основними чеснотами є працелюбність та справедливість. Микула Селянинович, – ім'я якого означає «землероб», «селянин-трудівник», людина, споріднена із землею, – символізує майстра своєї справи, людину, яка живе чесною працею, та гордиться нею, розуміє її цінність.

Таким чином у києво-руській культурі праця постає важливою цінністю, що створює корисні продукти на благо людини і суспільства. Як наслідок, працелюбність, відданість власній справі зараховували до позитивних людських вартостей та чеснот, а лінивість, неробство виступали антицінностями. «Лінощі ж – усьому [лихому] мати», – переконливо стверджував Володимир Мономах [13, с. 458]. Детальніше ця думка розкривається у «Бджолі»: «Ненависті гідне та огуди неробство, що робить людину гіршою за бджолу, адже одвіку створена і у рай введена була людина поліпшувати і зберігати його. Оце й відомо, що у людини своє призначення, бо єство надане їй, щоб про справу турбуватись, а неробство поза єством суть» [15, с. 60].

Давньоруські мислителі відводили людині функцію центральної ланки, що забезпечує комунікацію між Богом та створеним Світом [5, с. 36; 1, с. 6]. При цьому вони тлумачили людину індивідуально, акцентуючи увагу на її духовному світі. Однак, В. С. Горський вважав, що києво-руська думка не може бути схарактеризована лише як теологічна, оскільки вона спрямовується на обслуговування потреб, породжених суспільно-політичним життям [5, с. 43]. Тому дослідники творчої спадщини давньоруських мислителів звертають увагу на «соборне» розуміння сутності людини, оскільки особа трактується не лише персоналістично, а як член гурту, як представник певної сфери, в якій «індивідуальне начало поглиналося «колективною особою», де індивід виявляється злитий з родом, сім'єю, землею» [5, с. 37–38].

Людина у текстах Київської Русі, зображується представницею індивідуального і колективного світів, котра реалізує себе через власну, значиму діяльність. Праця як «активність суб'єкта» виступає, з одного боку, внутрішнім індивідуальним засобом вдосконалення людиною себе, а з іншого – відображає суспільно-корисний колективний результат праці людей, тому що будь-яка діяльність вимагає співробітництва, вона інтерсуб'єктивна [3, с. 238]. Праця як процес, спрямований на отримання бажаного результату, у текстах давньоруських любомудрів становить два очікувані продукти діяльності людини. Перший, – суб'єктивні внутрішні зміни в людині, зумовлені її діяльністю. Давньоруські мислителі акцентують увагу на тому, що особа, працюючи над собою, здатна вдосконалювати себе та свій внутрішній світ. Так, митрополит Іларіон наголошує, що завдяки справній праці, можна спасти власну душу, за труд «отримати від Нього вінець слави нетлінної з усіма праведниками, що трудилися його ради» [9, с. 22]. Володимир Мономах підкреслює той факт, що завдяки праці особа може реалізувати себе як справжній християнин, гідний Божого спасіння, адже «малим ділом [сим] досягти [можна] милості божої» [13, с. 456]. У збірці висловлювань «Бджола» знаходимо думку про те, що через працю над собою, людина може навчитися самовладності: «Коли хочеш над іншими володарювати, то перше вчись сам собою володіти» [15, с. 55]. Таким чином, у текстах давньоруських любомудрів праця постає внутрішнім механізмом самовдосконалення людини.

Оскільки праця визначає «індивідуальне в колективному» [3, с. 238], то другим продуктом діяльності є соціокультурний результат, який здобувається завдяки спільній праці людей на благо держави. Як наслідок, даний продукт праці вирішує актуальні проблеми суспільного життя, що пов'язані із утвердженням дружніх стосунків із державами-сусідами, організацією суспільного ладу та державного управління.

У зв'язку із цим давньоруські любомудри значну увагу приділяли питанню оцінки діяльності князя як основного суб'єкта управління, що координує працю колективу: узгоджує дії дружини, займається організацією воєнних походів, дипломатичною діяльністю, здійснює охорону власних кордонів тощо. Ефективна управлінська діяльність князя, на думку києво-руських мислителів, забезпечує лад та порядок у державі. Данило Заточеник стверджує, що якщо «дуб міцний корінням численним», то «град наш урядуванням» [6, с. 33]. Не випадково він називає щедрого князя «отцем слугам своїм численним» [6, с. 33]. Добре організована, управлінська діяльність князя, забезпечує повагу і довіру народу, його авторитет серед інших держав, і навпаки, у Данила Заточеника читаємо застереження про те, що «часто від безладдя полки гинуть. Видів: великий звір, а голови не має; так і многі полки без князя доброго» [6, с. 33]. Тому, переконуючи своїх наступників бути гідними полководцями, налагоджувати надійні зв'язки з іншими державами, Володимир Мономах закликає вчитися працювати: «А коли добре щось

умієте – того не забувайте, а чого не вімієте – то того учітесь» [13, с. 458].

Важливим напрямком діяльності князя як генерального суб'єкта управління є ефективна організація опікування діяльністю дружини та службовців, які виконують важливі обов'язки у державі. Тому мудрий правитель, на думку давньоруських любомудрів, має оточувати себе мудрими радниками, які здійснюватимуть спільну справу на користь народу. «Князь не сам у халепу потрапляє, а радники вводять, – застерігає Данило Заточеник. – З добрим дорадником думаючи, князь високого столу здобуде, а з лихим дорадником думаючи, то й меншого позбудеться» [6, с. 34]. Наголошуючи на тому, що князь не має надмірно покладатися на посадників і бояр, літописець закликає його вивчати військову справу, вести «діла на війні і на ловах, уночі і вдень, на спеці і на холоді, не даючи собі супокою» [13, с. 461].

Однак київські любомудри вважали, що держава стає успішною насамперед завдяки доброму облаштуванню внутрішніх справ правителями. Володимир Мономах закликав: «У домі своєму не лінуйтеся, але за усім самі спостерігайте; не надійтеся на отрока, щоб не посміялися ті, хто приходять до вас, ні з дому вашого, ні з обіду вашого» [13, с. 461]. Позитивними мислителі вважають прояви милосердя князів, їх вміння шанобливо ставитися до інших: «мандрівника до свого дому введи, мокрого осуши, замерзаючого зігрій, змиє бруд тіла його, бо вбогий він вельми і гідний порятунку» [8, с. 423]. Митрополит Іларіон переконує, що Володимир Великий приділяв значну увагу вдосконаленню внутрішніх справ держави, через які зумів досягнути розквіту Київської Русі: «спрохачам подаючи, голим одягаючи, голодних і спраглих насичуючи, болящих всіляко утішаючи, боржників викупаючи, поневоленим свободу даруючи» [9, с. 20]. В Ізборнику 1076 року, окреслена думка про те, що правитель має бути авторитетним для підлеглих силою своєю, і добрими справами на благо народу: «Будь для підлеглих своїх саном страшний, а люб'язний подаянням милостині. Якщо силою ти вище за усіх, то й справами добрими осяювати намагайся більше за усіх, не випраждай винного, навіть якщо друг він тобі, і не ображай невинного, якщо ворог він тобі» [8, с. 417]. Мислителі Київської Русі наголошують, що правителі повинні перш за все бути гідними християнами, керуватися у діяльності християнськими чеснотами, «любити Господа Бога свого всім життям своїм і з усією твердістю, старатися догодити йому усіма справами і добротностями» [8, с. 425].

Цінними, особливо для нашого часу, є висновки давньоруських любомудрів про те, що князь як основний суб'єкт управління має вирішувати державні справи, керуючись етичними нормами та настановами, оскільки їхня реалізація надає змогу підсилити професійну складову правителів, гуманізувати суспільні відносини та підвищити ефективність державних справ. Відповідно, філософи наголошують, що князі у своїй діяльності зобов'язані чинити морально щодо підданих, адже

так вони зможуть здобути прихильність своїх громадян, ставши прикладом для наслідування. Тому Володимир Мономах радить діяти благочестиво, «за євангельським словом, очима управляти, язик здержувати, ум смиряти, тіло упокорювати, гнів подавляти, помисел чистий мати, спонукаючи себе на добрі діла господа ради; тебе позбавляють – не мсти, ненавидять – люби, гонять – терпи, хулять – благай, умертви гріх» [13, с. 456]. Змальовуючи ідеальний образ управління, Данило Заточеник перераховує бажані якості князя, який має відзначатися «Самсоною силою, хоробрістю Олександрова, Йосипа розумом, мудрістю Соломоною, майстерністю Давидовою» [6, с. 35]. Виявлення цих рис у повсякденній діяльності князя, викличе довіру і любов підданих.

Як бачимо, в текстах давньоруських любовмудрів відображені оригінальні думки щодо ролі праці в індивідуальному та суспільному житті людини. Праця оцінюється як головне джерело успіху особи, завдяки якому людина вдосконалює особистий внутрішній світ, а також покращує суспільне буття. Етизуючи працю, мислителі вивисують її до рівня загальнозначущої цінності людини, яка формує суспільство. Тому українська філософська думка від своїх витоків набуває практичного характеру, прагне покращити життя людини, допомогти їй максимально проявити себе і побудувати сприятливе для життя середовище, захити доброго імені на землі і врятувати душу.

Таким чином, києво-руські філософи висловлюють слушні зауваження щодо значущості праці як організуючого чинника індивідуального та суспільного життя. Перспективним, на нашу думку, є подальше дослідження теми праці у культурі Київської Русі та оцінки її ролі як чинника самотворення особи і рушійної сили суспільного розвитку в українській філософській думці на наступних етапах її становлення.

Список використаних джерел

1. Возняк, СМ., Голянич, МЮ., Москаленко, ЮМ., 2003. 'Філософська думка України: імена та ідеї: Навчально-методичний посібник', Друге доповнене видання, *Плай*, Івано-Франківськ, 136 с.
2. 'Вольга і Микула Селянинович', 1989. В: П. А. Нуйкин, ред. *Русские народные сказки. Древнерусские повести*, Москва: «Детская литература», с.84–89.
3. Гнилицька, НО., 2009. 'Праця як соціокультурний феномен', *Збірник наукових праць Гуманітарний вісник ЗДІА*, Вип.37, с.234–239.
4. Горський, В., 1997. '«Слово про Закон і Благодать» – перша пам'ятка Київської філософської думки', *Київські обрії*, *Стило*, Київ, с.14–26.
5. Горський, ВС., 1996. 'Історія української філософії: курс лекцій', *Наукова думка*, Київ, 286 с.
6. Заточеник, Д., 1993. 'Слово Данила Заточеника, що написав він князю своєму Ярославу Володимировичу'. В: І. О. Цибульська, ред. *Історія філософії України. Хрестоматія: Навч. посібник*, Київ: *Либідь*, с. 28–30.
7. 'Из Изборника 1073 года', 1999. Подготовка текста, перевод и комментарии Г. М. Прохорова, ред. *Библиотека литературы Древней Руси*, Санкт-Петербург: *Наука*, с.126–136.
8. 'Из Изборника 1076 года', 1999. Подготовка текста, перевод и комментарии В. В. Колесова, ред. *Библиотека литературы Древней Руси*, Санкт-Петербург: *Наука*, с.406–480.
9. Іларіон Київський, 1993. 'Слово про закон і благодать'. В: І. О. Цибульська, ред. *Історія філософії України. Хрестоматія: Навч. посібник*, Київ: *Либідь*, с.7–28.
10. Ковцуняк, С., 2005. 'Морально-етичні настанови в давньоруській збірці афоризмів «Бджола»', *Українське релігієзнавство*, Київ, Вип.1 (33), с.25–35.
11. Лихачев, Д., 1997. 'Величие древней литературы'. В: Д. С. Лихачев, ред. *Библиотека литературы Древней Руси*, Санкт-Петербург: *Наука*, с.7–26.
12. Медвідь, А., 2009. '«Повчання Володимира Мономаха своїм дітям» як політичний заповіт нащадкам', *Сучасна українська політика*, Київ, Вип.18, с.280–290.
13. Мономах, В., 1989. 'Поучення'. В: С. А. Захарова, ред. *Литопис руський*, Київ: *Дніпро*, с.454–462.
14. 'Повість минулих літ про Олега, Володимира і Ярослава', 2003. *Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посібник*, Київ: *Юрінком Інтер*, с.18–20.
15. 'Промови і мудрості од Євангеліє і од апостола і од святих мужів і розум зовнішніх і філософів. Книги Бджола'. 1993. *Історія філософії України. Хрестоматія: Навч. посібник*, Київ: *Либідь*, с.51–52.
16. Федів, ЮО., Мозгова, НГ., 2001. 'Історія української філософії: Навчальний посібник', *Україна*, Київ, 512 с.

References

1. Voznyak, SM., Holyanuch, Myu., Moskalenko, YuM., 2003. 'Filosofska dumka Ukrainy: imena ta idej: Navchalno-metodychnyi posibnyk (Philosophical Thought of Ukraine: Names and Ideas: Educational Manual)', Druhe dopovnene vydannya, *Plai*, Ivano-Frankivsk, 136 s.
2. 'Volha i Mylula SelianyNovykh (Volha i Mylula SelianyNovykh)', 1989. V: P. A. Nuikyn, red. *Byliny. Russkie narodnye skazky. Drevnerusskie povesty*, Moskva: «Detskaia literatura», s.84–89.
3. Hnulytska, NO., 2009. 'Pratsa yak sotsiokulturnui fenomen (Labor as a sociocultural phenomenon)', *Zbirnyk naukovykh prats Humanitarnyy visnyk ZDIA*, Vyp.37, s.234–239.
4. Horskyi, V., 1997. '«Slovo pro Zakon i Blagodat» – persha pamiatka Kyivskoi filosofskoi dumky («Slovo pro Zakon i Blagodat» – the first monument of Kyiv philosophical thought)', *Kyivski obrii, Stylos*, Kyiv, s.14–26.
5. Horskyi, VS., 1996. 'Istoria ukraiynskoyi filosofii: kurs lektsii (History of Ukrainian philosophy: course of lectures)', *Naukova dumka*, Kyiv, 286 s.
6. Zatochenyk, D., 1993. 'Slovo Danyla Zatochemyka, chcho napysav vin kniazju svoiemu Yaroslavu Volodymyrovychu (The word Danyla Zatochenika, which he wrote to his prince Yaroslav Vladimirovich)'. V: I. O. Tsybul'ska, red. *Istotia filosofii Ukrainu. Khrestomatia: Navch. posibnyk*, Kyiv: *Lybid*, s.28–30.
7. 'Iz Izbornika 1073 hoda (From Izbornik of 1073)', 1999. Podhotovka teksta, perevod i komentarii H. M. Prochorova, red. *Biiblioteka literatury Drevnei Rusi*, Sankt-Peterburg: *Nauka*, s.126–136.
8. 'Iz Izbornika 1076 hoda (From Izbornik of 1076)', 1999. Podhotovka teksta, perevod i komentarii H. M. Prochorova, red. *Biiblioteka literatury Drevnei Rusi*, Sankt-Peterburg: *Nauka*, s.406–480.
9. Ilarion Kyivskiy, 1993. 'Slovo pro Zakon i Blagodat (The Word of Law and Grace)'. V: I. O. Tsybul'ska, red. *Istotia filosofii Ukrainu. Khrestomatia: Navch. posibnyk*, Kyiv: *Lybid*, s.7–28.
10. Kovtuniak, S., 2005. 'Moralno-etychni nastanovy v davnoruskii zbirci «Bdzhola» (Moral and ethical guides in the ancient collection of aphorisms «Bee»)', *Ukrainske relihiyehnavstvo*, Kyiv, Vyp.1 (33), s.25–35.
11. Likhachev, D., 1997. 'Velichie drevnei literatury (Greatness of ancient literature)'. V: D. S. Likhachev, red. *Biiblioteka literatury Drevnei Rusi*, Sankt-Peterburg: *Nauka*, s.7–26.
12. Medvid, A., 2009. '«Povchannia Volodymyra Monomakha swoim ditiam» yak zapovit nashchadkam («Instruction of Vladimir Monomakh to his children» as a political testament to the descendants)', *Suchasna ukrainska polityka*, Kyiv, Vyp.18, s.280–290.
13. Monomach, V., 1989. 'Poychennia (Volodymyr Monomakh's Letter to His Children as a political testament to the descendants)', V: S. A. Zacharova, red. *Litopys puskyyi*, Kyiv: *Dnipro*, s.454–462.
14. 'Povist mynulych lit pro Oleha, Volodymyra i Yaroslava (The Tale of Past Years About Oleg, Volodymyr and Yaroslav)', 2003. *Khrestomatia z istorii derzavy i prava Ukrainy: Navch. posibnyk*, Kyiv: *Yurinkov Inter*, s.18–20.
15. 'Promovy i mudrosti od Yevanheia i od apostola i od cviatykh muzhiv i rozum zovnishnih i filosofov. Knyhy Bdzhola (Speeches and wisdom from The Christian volume and the apostle and from the holy men and the minds of the outside and philosophers. Bee Books)', 1993. *Istotia filosofiyi Ukrayinu. Khrestomatia: Navch. posibnyk*, Kyiv: *Lybid*, s.51–52.
16. Fediv, YuO., Mzhova, NH., 2001. 'Istotia Ykrayinskoi filosofiyi: Navchalnyi posibnyk (History of Ukrainian Philosophy: Manual)', *Ukraina*, Kyiv, s.512.